

व्यवहारनय - व्यवहारनयाने प्रत्येक जीव शरीराप्रमाणे आहे. जीवाला अनादी काळापासून कर्मसंयोग आहे. कर्मसंयोगामुळे त्याला संसारात नाना भावामध्ये विविध प्रकारच्या लहान मोठ्या शरीराचा संयोग प्राप्त होतो. शरीराच्या संबंधामुळे आत्मप्रदेश संख्येने न्यूनाधिक न होता जीवाचा आकार लहानमोठ्या शरीराच्या अनुसार लहानमोठा होतो. ज्याप्रमाणे दिव्याचा प्रकाश लहान मोठ्या खोलीत ठेवावा त्याप्रमाणे संकोच किंवा प्रसार पावतो, त्यावेळी दिव्याचा प्रकाश लहान मोठ्या खोलीत ठेवावा त्याप्रमाणे आत्मा ज्या लहानमोठ्या शरीराच्या आश्रयाने राहतो त्या शरीराप्रमाणे त्याच्या आत्मप्रदेशांचा आकार लहानमोठा होतो. ही संकोच विस्ताराची योग्यता जीवाची स्वयं आहे. देहानुरूप प्रदेशांच्या आकारास म्हणजे व्यापलेल्या लोकक्षेत्रास अवगाहना म्हणतात. प्राप्त शरीराप्रमाणे अवगाहना कमीजास्त होते. समुद्रघाताचे वेळी मात्र आत्मप्रदेशांचा आकार शरीराएवढा नसतो. आत्मप्रदेश शरीरबाहेर प्रसार पावतात.

निश्चयनयाच्या अपेक्षेने तेव्हाही जीवाचे प्रदेश नियतच असतात. ते न्यूनाधिक होत नाहीत. तो नियमाने लोक प्रमाण असंख्यात प्रदेशीच आहे. सिद्धदशेत प्रदेशांचा आकार अंतिम शरीरापेक्षा किंचित न्यून असा असतो. पुढे शरीरग्रहणाचा अभाव असल्यामुळे त्याच्या आकारात फरक पडत नाही. एकरूपच असतो. हे पुढे १४ व ५१ गाथेत सांगणारच आहेत.

तात्पर्य - प्राप्त देहानुसार अवगाहना बदलते. शरीराची विवक्षा असल्यामुळे आत्म्याला शरीराकार म्हणणे हा व्यवहार आहे. तेव्हा प्रदेशांची संख्या न्यूनाधिक होत नाही. म्हणून तो व्यवहार सत्यार्थ नाही. त्यामुळे फक्त शरीरसंयोगाचे दिग्दर्शन होते व त्याहीवेळी नियतप्रदेशीपणाचाच बोध होतो. म्हणून हे व्यवहारनयाचे कथन आहे. त्यावरून शरीरसंयोगाचे ज्ञान करून घ्यावे, शरीरसंबंधी ममत्वामुलेच संसारात परिभ्रमण करून दुःख प्राप्त होते. म्हणून देहासंबंधी आपलेपणा सोडून मी शुद्धात्मस्वरूप आहे ही भावना करावी व सुखी व्हावे.

७ संकारीपणा अधिकार

पृथ्वीजलतेउवाउवणप्फदी विवहथावरेइंदी ।

विगतिगचदुपंचक्खा तसजीवा होंति संखादी ॥ ११ ॥

पृथ्वीजलतेजवायुवनस्पतयः विविधस्थावरैकेन्द्रियाः ।

द्विकत्रिकचतुःपंचाक्षाः त्रसजीवाः भवन्ति शंखादयः ॥ ११ ॥

अन्वयार्थ - (पृथ्वीजलतेउपाउवणप्फदी) पृथ्वी, जल, अग्नी, वायु आणि वनस्पती (विविहथावरेइंदी) अनेक प्रकारचे स्थावर एकेंद्रिय जीव आहेत आणि (संखादी) शंख वगैरे (विगतिगचदुपंचक्खा) व्दीन्द्रिय, त्रीन्द्रिय, चतुरिन्द्रिय, पंचेन्द्रिय (तसजीवा होंति) हे त्रसजीव आहेत.

विशेषार्थ - आपल्याच परिणामांचा कर्ता आणि भोक्ता असणारा जीव अनादिकाळापासून संसारी आहे हे सांगून येथे संसारी जीवाचे भेद सांगितले आहेत. जीवाच्या संसारी आणि मुक्त या दोन अवस्था आहेत. ज्याप्रमाणे मेरू

सारखे अनादि संयुक्त दशेतील स्कंध आहेत त्याप्रमाणे एक जीव आणि अनंत कर्मपुद्गल यांची संयुक्तदशा अनादि आहे. त्यामध्ये ही स्वभावभेदावरून भेदज्ञान करून आत्मा आणि कर्म तसेच स्वभाव आणि परभाव यामध्ये भिन्नता अनुभवास येते व संवर निर्जरेच्या प्रक्रियेने जीव व कर्म पूर्णतः भिन्न होतात. अशा कर्मरहित व स्वरूपप्राप्त जीवांना मुक्त जीव म्हणतात. संसारी आणि मुक्त यांची सिध्दी परस्पर सापेक्ष आहे. दोहोंचीही सत्ता आहे. जर सिध्द नसतील तर संसारी विशेषणाचे स्वारस्य काय□ आणि संसारच नसेल तर मोक्षासाठी व धर्मासाठी पुरुषार्थ तरी का करावा□

संकारी जीवाचे त्रस आणि स्थावर असे दोन भेद आहेत स्तावर जीवांना मारत्र एक स्पर्शनेंद्रिय आहे. स्थावर जीवाचे पृथ्वीकायिक, अप्कायिक, अग्निकायिक, वायुकायिक व वनस्पतीकायिक असे पाच भेद आहेत. व्दीन्द्रियापासून पंचेन्द्रयापर्यंत जीवांना त्रस म्हणतात. जीव संसारात या सर्व अवस्थामध्ये परिभ्रमण करतो.

तात्पर्य - या सर्व अवस्थामध्ये शरीर, इन्द्रिय व मनाचा जो संयोग आहे तो पुद्गल परिणाम आहे, जीव नाही□ आणि तेथे जे ज्ञान आहे, चेतना आहे तो जीव आहे असे जाणावे. इन्द्रियिवषयासंबंधी आसक्ती करू नये. त्यापासून परावृत्त व्हावे व आपल्या विशुध्द ज्ञानदर्शन स्वभावाची भावना करावी व निराकुल व्हावे. ॥ ११ ॥

चौदा जीवसमास

समणा अमणा णेया पंचेदिय णिम्मणा परे सव्वे ।

बादरसुहुमेंइंदी सव्वे पज्जत् इदरा य ॥ १२ ॥

समनस्का अमनस्का ज्ञेयाः पंचेन्द्रियाः निर्मनस्काः परे सर्वे ।

बादर सूक्ष्मैकेन्द्रयाः सर्वे पर्याप्ता इतरे च ॥ १२ ॥

अन्वयार्थ - (पंचेदिय समणा अमणा णेया) पंचेन्द्रयाचे समनस्क अमनस्क (संज्ञी-असंज्ञी) असे दोन भेद आहेत. **(परे सव्वे णिम्मणा)** शेष सर्व एक ते चार इन्द्रियधारी जीव मनरहित असंज्ञीच आहेत. **(एइंदी बादरसुहुमा)** तसेच एकेन्द्रियाचे बादर आणि सूक्ष्म असे दोन भेद आहेत. **(सव्वे पज्जत्त य इदरा)** ते सर्वच प्रत्येकी पर्याप्तक व अपर्याप्तक आहेत.

विशेषार्थ - या गाथेमध्ये संसारी जीवाचे अन्य प्रकारे भेद सांगितले आहेत. पंचेन्द्रियांचे संज्ञी असंज्ञी असे दोन भेद, विकलेंद्रीयाचे ३ भेद आणि एकेन्द्रियाचे बादर आणि सूक्ष्म असे दोन भेद आहेत. असे एकूण संसारी जीवाचे सात भेद होतात. त्यातील प्रत्येकाचे पर्याप्तक आणि अपर्याप्तक असे दोन भेद आहेत. असे एकूण संसारी जीवाचे १४ भेद आहेत.

संज्ञी व असंज्ञी - ज्यांना मन असून हिताहिताचा निर्णय करण्याची योग्यता आहे ते संज्ञी होत आणि ज्यांना मन नाही व त्यामुळे ज्यांना हिताहित निर्णयाची योग्यता नाही ते असंज्ञी होत.

सूक्ष्म व बादर - हे एकेन्द्रियांचे दोन प्रकार आहेत. ज्यांचे शरीर कोणास रोकू शकत नाही व जे कोणीकडून रोकले जात नाहीत ते सूक्ष्म जीव होत. आणि ज्यांचे शरीर इतरांस रोकते व स्वयंही इतरांकडून रोकले जातात ते स्थूल जीव होत.

पर्याप्त व अपर्याप्त - ज्यांची शरीर पर्याप्ती^१ पूर्ण झाली आहे ते पर्याप्त जीव होत व ज्यांची शरीर पर्याप्ती अद्याप पूर्ण झाली नाही परंतु निश्चितच पूर्ण होणार आहे, त्यांना निवृत्यपर्याप्तक म्हणतात आणि शरीरपर्याप्ती पूर्ण होण्यापूर्वीच ज्यांना मरण येते ते लब्ध्यपर्याप्तक होत. आपआपल्या पर्याप्ती एका अंतर्मुहूर्तात पूर्ण होतात. लब्ध्यपर्याप्तक स्वास पूर्ण होण्यापूर्वीच मरतात.

---

१. **पर्याप्ती** - अहारवर्गणा, भाषावर्गणा मनोवर्गणा यांच्या परमाणूंना शरीर, इंद्रिये , भाषा मन इत्यादिरूप बनिवणाऱ्या जीवाच्या शक्तीच्या पूर्णतेला पर्याप्तता म्हणतात.

पर्याप्तीचे सहा भेद आहेत. १. आहारपर्याप्ती, २. शरीरपर्याप्ती, ३. इंद्रियपर्याप्ती, ४. स्वासोच्छ्वास पर्याप्ती, ५. भाषापर्याप्ती, ६. मनःपर्याप्ती.

- १) आहारपर्याप्ती - आहारवर्गणेच्या परमाणूंना खल (टणक) व रस (पातळ) भागरूप बनिवणाऱ्या शक्तीची पूर्णता आहारपर्याप्ती होय.
- २) शरीरपर्याप्ती - खलभागरूप बनलेल्या आहारवर्गणेच्या परमाणूंना हाड वगैरेरूप रव रसभागरूप बनलेल्या आहार वर्गणेच्या परमाणूंना रक्त वैगेरेरूप बनिवणाऱ्या शक्तीची पूर्णता म्हणजे शरीरपर्याप्ती होय.
- ३) इंद्रिय पर्याप्ती - आहारवर्गणेच्या परमाणूंना इंद्रियाकार बनिवण्यास व त्या द्वारा विषयग्रहण करविण्यास कारणभूत शक्तीची पूर्णता म्हणजे इंद्रिय पर्याप्ती होय.
- ४) स्वासोच्छ्वासपर्याप्तता - आहारवर्गणेच्या परमाणूंना स्वासोच्छ्वासरूप बनिवण्यास कारणभूत शक्तीची पूर्णता म्हणजे स्वासोच्छ्वास पर्याप्ती होय.
- ५) भाषापर्याप्ती - भाषावर्गणेच्या परमाणूंना शब्दरूप बनिवण्यास कारणभूत शक्तीची पूर्णता म्हणजे भाषापर्याप्ती होय.
- ६) मनःपर्याप्ती - मनोवर्गणेच्या परमाणूंना आठ पाकळ्यांच्या कमळासारखे द्रव्यमनरूप बनिवणे व त्या द्वारा विचार करण्यास कारणभूत शक्तीची पूर्णता म्हणजे मनःपर्याप्ती होय.

त्या त्या भावात संभवनीय पर्याप्तीची सुरवात तर एकदम होते. परंतु पूर्णता क्रमाक्रमाने होते. प्रत्येक पर्याप्तीचा पूर्ण होण्याचा काळ अंतर्मुहूर्त असून तो अनुक्रमो मोठा मोठा आहे. सर्व पर्याप्तीच्या पूर्णतेचा काळही अनंतर्मुहूर्तच आहे.

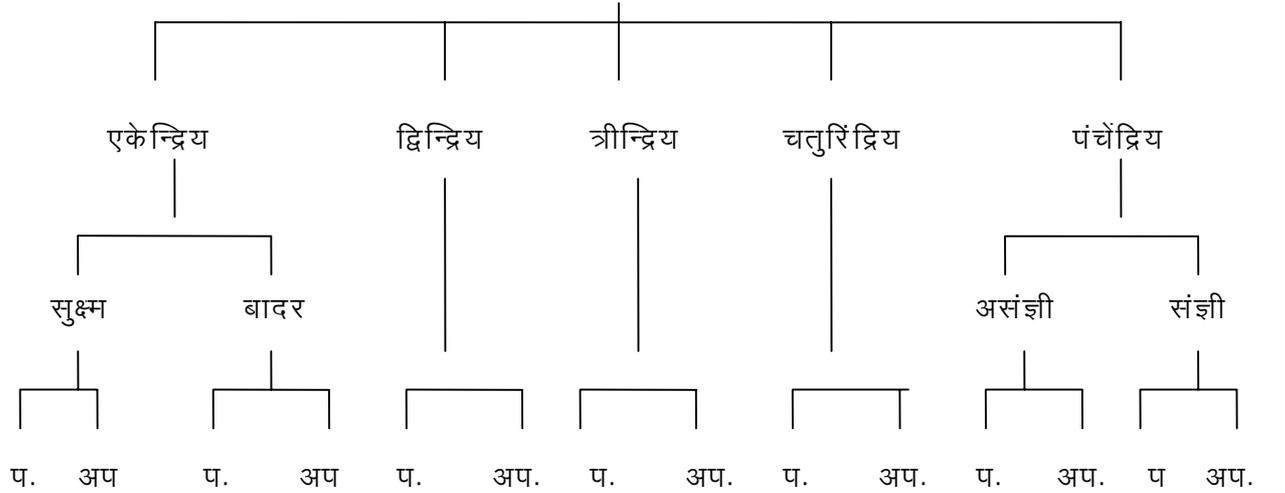
ज्याची शरीर पर्याप्ती पूर्ण झाली आहे. त्या जीवसा पर्याप्तक म्हणतात. ज्याच्या शरीर पर्याप्तीस प्रारंभ झाला आहे, पूर्णता झाली नाही परंतु होणार आहे त्यांना निवृत्ति-अपर्याप्तक म्हणतात. अपर्याप्तक नामकर्माच्या उदयाने ज्याची एकही पर्याप्ती पूर्ण होत नाही व जे श्वासाच्या १८ व्या भागातच मरतात त्यांना लब्धपर्याप्तक म्हणतात.

मागे जीवधिकारांत गाथा ३ मध्ये जे प्राण सांगितले ते पर्याप्तकाच्या अपेक्षेने समजावे. अपर्याप्त जीवांना ते संज्ञी असोत की असंज्ञी, मनबल वचनबल व श्वासोच्छ्वास प्राण नसतात.

कोण्या जीवास किती पर्याप्ती असतात

एकेन्द्रियांना	४=	आहार	शरीर	इन्द्रिय	श्वासोच्छ्वास	
विकलेन्द्रियांना	५=	□□	□□	□□	□□	व भाषा
असंज्ञी पंचेन्द्रियांना	५=	□□	□□	□□	□□	व भाषा
संज्ञी पंचेन्द्रियांना	६=	□□	□□	□□	□□	भाषा व मन

चौदा जीवसमास

प. - पर्याप्तक

अप. - अपर्याप्तक

दुसऱ्या प्रकारे संसारी जीवाचे भेद

मगमगुणठाणेहि य चउदसहिं हवन्ति तह असुध्दणया ।

णिण्णेया संसारी सव्वे सुध्दा हु सुध्दणया ॥ १३ ॥

मार्गणागुणस्थानैश्च चतुर्दशभिः भवन्ति तथा अशुध्दनयात् ।

विज्ञेयाः संसारिणः सर्वे शुध्दाः खलु शुध्दनयात् ॥ १३ ॥

अन्वयार्थ - (तह असुध्दणया) तसेच अशुध्दनयाने (संसारी) संसारी जीव (मग्गणगुणठाणेहिं य) मार्गणा आणि गुणस्थानद्वारा (चुदसहिं हवंति) चौदा चौदा प्रकारचे आहेत. (हु सुध्दणया) आणि खरोखर शुध्दनयाने (सव्वे सुध्दा) सर्व जीव शुध्द (विण्णेया) जाणावेत.

विशेषार्थ - गाथा ११, १२, १३ मध्ये जीवाच्या संसारअधिकाराचे वर्णन आहे. गाथा ११, १२ आणि १३ च्या प्रथम चरणात अशुध्दनयाने संसारी जीवाचे वर्णन केले आहे आणि १३ व्या गाथेच्या उत्तर चरणात शुध्दनयाने वर्णन केले आहे. येथे शुध्दनय याचा अभिप्राय शुध्द द्रव्यार्थिकनय किंवा शुध्द निश्चयनय असा आहे अशुध्दनय म्हणजे व्यवहारनय असा आहे.

अशुध्दनयाने जीव चौदा मार्गणा आणि चौदा गुणस्थान या अपेक्षाद्वारा चौदा प्रकारे भेदरूप आहे. अशुध्दनय किंवा व्यवहारनयाचा विषय सांयोगिक अवस्था गृहीत आहेत.

मार्गणा - ज्या ज्या धर्मविशेषद्वारा जेथे जीवाचे अन्वेषण करण्यात येते तेथील त्या धर्मविशेषांना मार्गणा म्हणतात. आशय हा की या धर्मविशेषद्वारा जीव ओळखल्या जातो व त्या द्वार त्यामध्ये व्यापक चैतन्यातत्त्वाचा निर्णय होतो. जीवतत्त्वाचा निर्णय करण्यासाठी त्याच्या या सांयोगिक विशेष अवस्थांचे ज्ञान कार्यकारी (उपयोगी) आहे. म्हणून सिद्धान्तग्रंथांमध्ये यांचे विस्ताराने वर्णन आहे.

गुणस्थान^१ - मोह आणि योग यांच्या निमित्ताने (सभ्दाव किंवा अभाव यामुळे जवाच्य श्रद्धा चरित्र व योग यांच्य ज्या तरमरूप अवस्थाविशेष प्रगट होतात त्यांना गुणस्थान म्हटले आहे. भेदप्रधान व्यवहारनयाने जीव या तरतमरूप गुणस्थानद्वारा जाणवत येतो. शुध्द निश्चयनयाने त्या सर्व गुणस्थान व मार्गणामध्य एक चैतन्य मात्र प्रतीत होते.

तात्पर्य-परमार्थाने जीव चैतन्यमात्र असून तोच ध्यान करण्यायोग्य, आश्रयभूत आहे. असा या गाथेचा आशय समजावा. ॥ १३ ॥

---

१. गुणस्थान चौदा आहेत.

मिच्छो सासणमिस्सो अविरदसम्मो य देसविरदो य ।

विरदा प्रमत्त-इदरो अपुव्व अणियड्ड सुहूमो य ॥

उवसंत खीणमोहो सजोगकेवली जिणो अजोगी य ।

चउदस गुणठाणाणि य कमेण सिध्दा य णादव्वा ।

१. मिथ्यात्व, २. सासादन, ३. मिश्र, ४. अविरतसम्यक्त्व, ५. देशविरत, ६. प्रमत्तविरत, ७. अप्रमत्तविरत, ८. अपूर्वकरण, ९. अनिवृत्तिकरण, १०. सूक्ष्म सांपराय, ११. उपशान्तमोह. १२. क्षीणमोह, १३. सयोगकेवली व १४. अयोगकेवली.
१. **मिथ्यात्व** - मिथ्यात्व कर्माचा उदय असतांना आत्मतत्व, साततत्व, खरे देवगुरुशास्त्र यासंबंधी विपरीत अभिनिवेश असणे हे मिथ्यात्व गुणस्थान जाणावे.
२. **सासादन** - अनंतानुबंधी क्रोधमान मायालोभापैकी कोणत्याही एका प्रकृतीच्या उदयामध्ये जीव सम्यक्त्वापासून भ्रष्ट होतो आणि मिथ्यात्वाला प्राप्त झालेला नाही अशी परिणामांची अवस्था (हे गुणस्थान चढताना न होता उतरतानाच होते.) हे सासादन गुणस्थान होय.
३. **सम्यग्मिथ्यात्व** - सम्यग्मिथ्यात्वकरण्याच्या उदयात होणारा काहीसा सम्यक्त्वरूप व काहीसा मिथ्यात्वरूप असा मिश्र परिणाम होणे म्हणजे मिश्र-सम्यग्मिथ्यात्व गुणस्थान जाणावे. हेही अनादि मिथ्यादृष्टीला चढताना होत नाही.
४. **अविरत सम्यक्त्व** - मिथ्यात्वादी तीन व अनंतानुबंधीचा अनुदय असताना (क्षय, उपशम किंवा क्षयोपशम असताना) जो तत्त्वांची देवगुरुशास्त्राची यथार्थ प्रतीतीरूप भाव होतो, परंतु शेष चारित्रमोहाच्या उदयामुळे त्यागरूप, विरतीरूप परिणाम होत नाही ते अविरतसम्यक्त्व गुणस्थान जाणावे.
५. **देशविरत** - अप्रत्याख्यानावरण क्रोधादिकाचा अनुदय असताना काहीसा विरतिरूप व शेष कषायांच्या उदयामध्ये काहीसा अविरतीरूप भाव म्हणजे देशविरत गुणस्थान जाणावे.
६. **प्रमत्तविरत** - चारित्रमोहाच्या १२ प्रकृतींच्या अनुदयामध्ये व संज्वलनाच्या तीव्र उदयात असणार प्रमादयुक्त विरतिभाव म्हणजे प्रमत्तविरत होय.
७. **अप्रमत्तविरत** - चरित्रमोहाच्या १२ प्रकृतींचा अनुदय व संज्वलनाचा मंद उदय असताना अबुद्धिपूर्वक कषाययुक्त पण आत्मस्वरूपात सावधानतारूप विरती यास अप्रमत्त विरत म्हणतात. याचे दोन भेद आहेत. १. स्वस्थान अप्रमत्त, २. सातिशय अप्रमत्त. सतिशय अप्रमत्तामध्ये कारण परिणाम द्वारा श्रेमी प्रारंभ करतो.
८. **अपूर्वकरण** - जेथे भिन्न समयवर्ती जीवांची समायासमयागणिक अपूर्व विशुद्धता असते. (कारण =विशुद्धपरिणाम) अशा विशुद्धपरिणामास अपूर्वकरण म्हणतात.
९. **अनिवृत्तिकरण** - जेथे उत्तरीत्तर समयावर्ती जीवांचे परिणाम अपूर्वच आणि एक समयवर्ती जीवांचे परिणाम समानच असतात ते अनिवृत्तिकरण होय.

१०. **सूक्ष्मलोभ** - केवळ सूक्ष्म संज्वलन लोभाचा उदय असताना शुद्धात्मस्थिरतारूप दशा असते. त्यास सूक्ष्मलोभ गुणस्थान जाणावे याचेच दुसरे नांव सूक्ष्मसांपराय आहे. (सातव्या गुणस्थानापासून येथपर्यंत अबुद्धि पूर्वक कषाय आहेत. पण ते आत्मस्थिरतेला शुद्धोपयोगाला बाधक नाहीत)
११. **उपशात्नमोह** - संपूर्ण मोहनीय कर्माचा उपशम असताना प्रगट होणारी यथाख्यात चारित्ररूप विशुद्धता म्हणजे उपशान्तमोह गुणस्थान होय. या गुणस्थानातून जीव खालीच पडतो.
१२. **क्षीणमोह** - संपूर्ण मोहनीय कर्माचा क्षय झाला असता प्रगट होणारी यथाख्यात चारित्ररूप विशुद्धता म्हणजे क्षीणमोह गुणस्थान होय. तो केवली होऊन सिध्द बनतो.
१३. **सयोगकेवली** - चार खातिकर्माच्या अभावामध्ये अनंत चतुष्टयरूप (अनंतज्ञान, अनंतदर्शन, अनंत सुख, अनंत वीर्य) स्वभावाची प्राप्ती होते परंतु योगसभ्दावात आत्मप्रदेशांची चंतलता मात्र असते त्यास संयोगकेवली म्हणतात.
१४. **अयोगकेवली** - अनंतचतुष्टयाच्या झालेल्या प्राप्तिसह सिध्दपदापूर्वीची संसारातील योगिवरहित अंतिम शुध्द अवस्था म्हणजे अयोगकेवली होय.

या चौदा गुणस्थानापैकी पहिली चार दर्शनमोहनीयाच्या मुख्यतेने आणि शेष चारित्रमोहाच्या मुख्यतेने आहेत. या प्रकरणी अनंतानुबंधीचा दर्शनमोहामध्ये अंतर्भाव आहे. पहिली तीन गुणास्थाने उदयपूर्वक आहेत तर चौथे क्षय, क्षयोपशम किंवा उपशमपूर्वक आहे. पाच ते सात गुणस्थाने चारित्रमोहाच्या क्षयोपशमनिमित्तक आहेत. ८,९,१० ही उपशम श्रेणीची किंवा क्षपकश्रेमीची गुणस्थाने आहेत. अकराव्यामध्ये मोहनीयाच्या उपशमाचे निमित्त आहे तर १२ व्या गुणस्थानामध्ये संपूर्ण मोहाचा क्षय निमित्त आहे.

१ ते १३ गुणस्थाने योग सहित आहेत. १४ वे मात्र योगरहित आहे.

या प्रमाणे यामध्ये परसापेक्षता असल्यामुळे ते व्यवहारनयाचे विषय आहेत. निश्चयाने जीवाच्या त्रिकाल ध्रुव स्वभावाच्या अनुभावात हे ज्ञान होत नाहीत. म्हणून निश्चयाच्या अपेक्षेने त्यांना पौद्गलिक म्हणतात.

१. **अनंतज्ञान** - जगातील सर्व पदार्थमात्र त्यांच्या सर्व पर्यायासह ज्या ज्ञानामध्ये युगपत् झळकतात ते सतिशय अनंतज्ञान होय. हे ज्ञान ज्ञानावरणाच्या क्षयाने होते.
२. **अनंतदर्शन** - हे दर्शनावरणाचा क्षय झाला असतांना सर्वांचा सामान्यरूपाने युगपत् प्रतिभात करते.
३. **सम्यक्त्व** - संपूर्ण जीवादी तत्तामध्ये विपरीत अभिनिदेशाने रहित श्रध्देची निर्मळ परिणती हे क्षायिक सम्यक्त्व होय. यास दर्शनमोहाचा क्षय निमित्त आहे.
४. **अनंतवीर्य** - अंतरायच्य क्षयामध्ये अनंतज्ञानासाठी लागणारे असीम खेदविरहित सामर्थ्य. या राचमध्ये अनंतसुख व यथाख्यात चारित्राचा अंतर्भाव होतो. कारण अनंतज्ञानवीसंबधी अविनाभावी आहे. अनंतसुख चार घातिकर्माच्या क्षयाने होते.

५. **अव्याबाधत्व** - वेदनीयाच्या क्षयाने अनंतसुखाच्या अनुभवात कोणतीही बाधा नसणे.
६. **अवगाहनत्व** - आयुकर्माच्या अभावी अवगाहनत्व.
७. **सुक्ष्मत्व** - शरीर इन्द्रियादिकांच्या अभावी सूक्ष्मत्व. येथे नामकर्माचा क्षय निमित्त आहे.
८. **अगुरुलघुत्व** - गोत्रकर्माच्या उदयाने होणार्या उच्चनीचतेचा अभाव.

७-८ सिध्दत्व आणि उर्ध्वगमनत्व अधिकार

णिकम्मा अष्टगुणा किंचूणा चरमदेहदो सिध्दा ।

लोयग्गठिदा णिच्चा उप्पदवयेहिं सुजत्ता ॥ १४ ॥

निष्कर्माणः अष्टगुणाः किंचिदूनाः चरमदेहतः ।

लोकाग्रस्थिता नित्या उत्पादव्ययाभ्यां संयुक्तः ॥ १४ ॥

अन्वयार्थ - जे जीव (णिकम्मा) ज्ञानावरणादि आठ कर्मांनी रहित आहेत, (अष्टगुणा) सम्यक्त्वादिक आठ गुणांनी सहित आहेत, (चरमदेहदी किंचूणा) अंतिम शरीरापेक्षा किंचित न्यून अवगाहना धारण करतात, (लोयग्गठिदा) लोकांच्या अग्रभागी स्थिर आहेत. (णिच्चा उपादवयेहिं संजुता) ध्रुवरूप आणि उत्पादव्ययांनी सहित आहेत ते (सिध्दा) सिध्द होत.

विशेषार्थ - भव्यत्व परिणामाने सहित जीव योग्यकाळी आठ कर्मांचा अ

भाव झाला असता स्वभावाची प्राप्ती करून सिध्द होतात.

निष्कर्ष- संसारी जीव आठ कर्मांनी सहित असल्यामुळे त्यांचा केवलज्ञानादि स्वभाव अप्रगट असतो, त्यांना स्वभावाची प्राप्ती नसेते. सिध्ददशेत आठ कर्मांचा क्षय झालेला असतो त्यामुळे स्वभाव पूर्णपणे पगट झालेला असतो.

अष्टगुण - सिध्दामध्ये जीवाचे अनंत गुण आहेत. परंतु आठकर्मांच्या अभावी अविनाशी स्वभाव प्रगट झाल्यामुळे ते आठ गुणांनी सहित आहेत अशा व्यवहार होतो, ज्ञानावरणाच्या अभावी अनंतज्ञान^१ दर्शनावरणाच्या अभावी अनंतदर्शन^२, मोहनीयाच्या अभावी सम्यक्त्व^३, अंतरायाच्या अभावी अनंतवीर्य^४, वेदनीयाच्या अभावी अव्याबाधत्व^५, आयुच्या अभावी अवगाहनत्व^६, नामकर्मांच्या अभावी सूक्ष्मत्व^७, याणि गोत्रकर्मांच्या अभावी अगुरुलघुत्व^८ पगट होते.

चरमदेहापेक्षा किंचिदून - सिध्द भगवान जे शरीर सोडून मुक्त झाले. त्या अंतिम शरीरापेक्षा काहीशी न्यून अशा अवगाहनेमुळे त्या शरीराकार असतात. तेराव्या गुणस्थानाचे अंती नासिकेतील छिद्रे

बंद होतात, नख केश वगैरे नसतात. म्हणून काहीसा कमी आत्मप्रदेशांचा आकार असतो. तो तसाच अनंतकाळ राहतो.

लोकाग्रस्थित- ज्याप्रमाणे चिखलाने लिप्त भोपळा चिखलाचा लेप दूर झाला असता तात्काळ वर जातो, किंवा अग्निशिखा स्वभावानेच वर जाते, त्याप्रमाणे कर्मबंधनाचा नाश झाला असता जीव स्वभावानेच उर्ध्वगमन करतो व लोकाच्या अग्रभागी स्थित होतो. कारण त्यांचे लोकान्तापर्यंत उर्ध्वगमन असते. पुढे धर्माधर्म द्रव्याचा अभाव आहे.

उत्पादव्ययधौव्यात्मकता - सिद्धावस्था जीवद्रव्याचा पर्याय आहे. द्रव्याचे सामान्य लक्षण जे उत्पादव्ययधौव्यमयता ते तेथेही आहे. ध्रुवता तर स्पष्टच आहे. संसारात आढळणारे विसदृश परिणमन जरी सिद्धदशेत नसेल तरीही गुणांच्या षट्स्थानपतित हानिवृद्धिरूप सदृश परिणमन द्वारा तेथे उत्पादव्यय आहेतच.

तात्पर्य - अशी सिद्धदशा हा आत्म्याचा स्वाभाविक परिणाम आहे. ते परमात्मपद आहे. तेथे दुःखाचा पूर्ण अभाव आहे. म्हणून या परमात्मपदाच्या प्राप्तीसाठी रत्नत्रयरूप धर्मसाधनेचा पुरुषार्थ करावा व परमात्मपदाची प्राप्ती साधावी ॥१४॥

प्रथम अध्यायांतर्गत जीवाधिकार पूर्ण.

प्रथम अध्याययापैकी जीवाधिकाराचा सार

जगताच्या स्वरूपाच्या विचार करणारा आत्मा हा या चराचर विश्वाचा केन्द्रबिंदु आणि मी या सर्वनामपदाचा वाच्यभूत आहे. चैतन्य म्हणजे ज्ञानदर्शन-हे त्याचे त्रिकालध्रुव स्वरूप आहे. तथापि तो संसारामध्ये अनादी कालापासून कर्मांनी बद्ध आहे. त्यामुळे त्याला शरीराचा संयोग आहे. शरीराच्या संयोगामुळे हा प्राण धारण करून गती इंद्रिय आदी विविध रूपे धारण करतो. तेथे ममत्व व राग करून आपल्या चैतन्यरूप निश्चयप्राणास ओळखत नाही. या जगातील इन्द्रियविषय व परिग्रहात दंग होतो, एकेन्द्रियादी नाना भावांना धारण करतो. गुणस्थान मार्गणारूप विविधप्रकारे परिणमतो, संसारामध्ये कर्मोदयाने प्राप्त शरीराकार अवगाहना करून राहतो. तथापि त्याही अवस्थेत तो तत्त्वतः आपल्याच विकारी किंवा शुद्ध परिणामांना करतो आणि भोगतो. परद्रव्यांच्या परिणामांना तो करतही नाही आणि भोगतही नाही. संयोग आणि निमित्त दर्शविण्यासाठी त्याला उपचाराने घटपटादिकांचा, शरीराचा, कर्माचा कर्ता भक्ता म्हणतात.

ज्ञानदर्शन त्याचा स्वभाव आहे. तयच्या ज्ञानदर्पणामध्ये विश्वाचे, धर्म, अधर्म, जीव, पुद्गल काल व आकाशाचे प्रतिबिंब सामावते. केवळ जाणणे हे त्याचे काम. परंतु अनादी काळापासून हा मोहरागद्वेषामुळे ज्ञेयामध्ये आत्मत्वबुद्धीने आसक्त होतो. तेव्हा त्याला आपला ध्रुव ज्ञायकस्वभाव विद्यमान असूनही त्यच भान राहत नाही. जेव्हा त्याला निरंतर विद्यमान त्रिकाल ध्रुव-स्वभावाचे ज्ञान व प्रतीती होते जेव्हा तो त्या स्वभावालाच एकमात्र ज्ञान-श्रद्धा-चारित्र-परिणतीचा आधार बनवितो, अन्य ज्ञेयापासून उपयोग हटवितो, उपयोगात रागादी विकारांचा अनुभव करीत नाही तेव्हा धर्मास प्रारंभ

होतो. उपयोगातून विकार हटविले असता होणारा शुद्धोपयग हाच समयदर्शनादी शुद्ध परिणामांचा जनक आहे. त्यामुळेच रत्नत्रयाची प्राप्ती व पूर्ती होऊन हा आत्मा निश्चयधर्मरूप परिणमतो व संसाराचा नाश करून मुक्ती प्राप्ती करतो.

षड्द्रव्यरूप लोकामध्ये असूनही तो सर्व द्रव्यांना केवळ जाणतो. ही द्रव्ये ज्ञेय व हा त्यांचा ज्ञाता हा संबंध असला तरी ज्ञेयामध्ये रागरूपाने न रंगता वतःच्या ज्ञायकस्वभावामध्य लीन होतो. हीच ज्ञानी जीवाची, शुद्ध आत्म्याची साधना असते. हाच खरा पुरुषार्थ आहे. रत्नत्रयसंपन्न आत्माच यथाकाळ परमात्मा होतो. अनंत सुखाचा धनी होतो.

अजीवाधिकार

(शुद्धबुद्धस्वभावी परमात्मद्रव्य उपादेय आहे. परंतु अन्य अजीव द्रव्याच्या यथार्थ निर्णय होण्यास मदत होते, त्यांचा आश्रय सुटून विकारांचा अभाव होतो. म्हणून यापुढे अजीव तत्त्वाचे स्वरूप सांगतात.)

अजीवाचे भेद

अज्जीवो पुण णेओ पुग्गल धम्मो अधम्म आयासं ।

कालो पुग्गल मुत्तो रूवादिगुणो अमुत्ति सेसा दु ॥ १५ ॥

अजीवः पुनः ज्ञेयः पुद्गलो धर्म अधर्म आकाशम् ।

कालः पुद्गलो मूर्तः रूपादिगुणः अमूर्तः शेषास्तु ॥ १५ ॥

अन्वयार्थ - (पुणो) पुनः (पुग्गल धम्मो अधम्म आयासं कालो) पुद्गल, धर्म, अधर्म, आकाश आणि काल हे (अज्जीवो णे ओ) अजीव द्रव्य समजावेत. (रूवादिगुणो पुग्गल मुत्ती) रूपादी गुणांनी युक्त पुद्गलद्रव्य मूर्त आहे (दु सेसा अमुत्ति) आणि शेष द्रव्ये अमूर्तिक आहेत.

विशेषार्थ - अजीव द्रव्याचे पाच भेद आहेत. १.पुद्गलद्रव्य, २. धर्मद्रव्य, ३. अधर्मद्रव्य, ४. आकाशद्रव्य आणि ५. कालद्रव्य यांचे लक्षण व विशेष वर्णन पुढे सांगणारच आहेत. त्यापैकी स्पर्श, रस, गंध व वर्ण (रूप) यांनी युक्त पुद्गलद्रव्य रूपी अर्थात् मूर्तिक आहे. कारण रूपादिकांनी सहितपणा हे मूर्तिपणाचे लक्षण आहे. रस रूप गंध व वर्ण हे अविनाभावी आहेत. जेथे एक वा दोन वगैरे आहेत तेथे बाकीचे नियमाने असतातच. म्हणून रूपामध्य तयंचे ग्रहण होते. शेष द्रव्यामध्ये रूपीत्व नाही. म्हणून ते अरूपी-अमूर्त आहेत.

तात्पर्य - चेतनरूप जीव या सर्व अचेनत द्रव्यापासून आपल्या चैतन्य लक्षणाने सर्वथा पृथक-वेगळा आहे.सर्व द्रव्ये लोकाच्य प्रदेशात एकत्र असूनही प्रतेक द्रव्य आपआपले गुण व आपआपल्या प्रदेशांनी वेगळे आहे. त्यांच्याशी जीवाचा कोणताही संबंध नाही. म्हणून दे व इतर पुद्गलादी द्रव्ये आपल्या सुखदुःखाला कारण मानणे हे अज्ञान आहे. कोणत्याही द्रव्यामध्ये अन्यद्रव्याचे कर्तृत्व नाही व भोक्तृत्वही नाही, म्हणून आपल्याच शुद्ध स्वरूपाची साधना करावी. निराकुल होऊन सुखी व्हावे.

पुद्गल द्रव्याचे पर्याय

सुद्धोबंधो सुहुमो संठाण-भेद-तम-छाया ।

उज्जोदादवसहिया पुग्गलदव्वस्स पज्जाया ॥ १६ ॥

शध्दो बन्धः सूक्ष्मः स्थूलः संस्थानभेद-तमश्छाया ।

उद्योतातपसहिताः पुद्गलद्रव्यस्य पर्यायाः ॥ १६ ॥

अन्वयार्थ - (सद्धो) शध्द (बंधो) बंध (सुहुमो) सूक्ष्म (थूलो) स्थूल (संठाणभेदतमछाया) आकार, खंड, अंधःकार, छाया (सावली) (उज्जोदादवसहिया) उदोत म्हणजे चंद्रप्रकाश आणि आत्प म्हणजे सूर्यप्रकाश (पुग्गलदव्वस्स पज्जाया संति) पुद्गलद्रव्याचे पर्याय आहेत.

विशेषार्थ - शब्दादिक हे पुद्गलाचे पर्याय आहेत. या सर्वांमध्ये अणु मूळ पुद्गल असून अणूंच्या संयोगरूपाचे-स्कंधरूपाचे हे विविध परिणाम आहेत.

शध्द - मूर्त द्रव्याच्या संयोगाने उत्पन्न होतो, मूर्त द्रव्याकरवी रोकला जातो म्हणून शध्द हा मूर्त आहे. फोनोग्राम, रेडियो, फोन वगैरे आधुनिक संशोधन आहे ही गोष्ट चांगली सिध्द झाली आहे. शुध्द अमूर्त आकाशाचा गुण आहे. ही पूर्वीची मान्यता अयथार्थ ठरली आहे.

बंध - जेथे एकपणाला व्यवहार होतो असा दोन अणूंचा किंवा स्कंधाचा संयोग बंध होय.

सूक्ष्म - जे इंद्रियग्राह्य नाहीत, जे कुणास रोकत नाहीत किंवा रोकल्याही जात नाहीत ते सूक्ष्म होत. जसे-परमाणू, द्वयणुपकादि स्कंद.

सूक्ष्म - जे इंद्रियग्राह्य आहेत, इतरांना रोकतात व रोकले जातात ते स्तूल होत. लाकूड, गगड, वीटा, लोखंड वगैरे.

संस्थान - त्रिकोण, चौकोन गोल अशा प्रकारचा किंवा असा विशिष्ट प्रकारे शब्दद्वारा सांगता न येणारा असे विविध स्कंधाचे आकार.

भेद - पिठाचे कण, ठिणग्या वगैरेना भेद म्हणतात.

तम - जो दृष्टीला रोकतो तो अंधःकार समजावा.

छाया - दर्पणातील प्रतिबिंब किंवा सावल वगैरे.

उद्योआतप - चंद्रप्रकाश व सूर्यप्रकाश इत्यादि सर्व पुद्गलांचे स्कंधरूप पर्याय आहेत.

तात्पर्य - हे सर्व पुद्गलपर्याय आहेत. हे आत्म्यापासून अत्यंत भिन्न आहेत. यांच्या ठिकणी इष्टनिष्ठाची कल्पना न करता आत्म्याची साधना उपादेय आहे. ॥ १६ ॥

धर्मद्रव्याचे स्वरूप

गईपरिणयाण धम्मो पुग्गलजीवाण गमणसहयारि ।

तोयं जह मच्छाणं अच्छंता णेव सो णेई ॥ १७ ॥

गतिपरिणतानां धर्मः पुद्गलजीवानां गमलसहकारी ।

तोयं यथा मत्स्यानां अगच्छन्तं नैव स नयति ॥ १७ ॥

अन्वयार्थ - (गइपरिणयाण पुग्गलजीवाण) गतिरूपाने^१ परिणत जीवपुद्गलांना(गमणसहयारी धम्मो) स्थितिपूर्वक गमन करण्यात सहकारी धर्मद्रव्य आहे. (जह मच्छाणां तोयं) ज्याप्रमाणे गमन करणाऱ्या मत्स्यांना पाणी सहकारी आहे. (सो अच्छंता णेव णेई) ते गमन न करणाऱ्याला नेत नाही.

गतिरूपाने^१ १. काल आणि अणुस्कंदरूप पुद्गल हे एकप्रेदेशी किंवा सर्व लोकांत अव्यापक असल्यामुळे ते सर्वच जीवपुद्गलांचे गमनास साधारण निमित्त असू शकत नाही.

२. जीवही समुध्दात सोडून इतर वेळी लोकाच्या असंख्यातव्या भागात मात्र आहे. म्हणून तेही साधारण निमित्त नाही.
३. आकाश लोक - अलोक व्यपक असल्यामुळे आकाशालाही हे संभवत नाही. जर हे आकाशाचे कार्य असते तर लोकाबाहेरही जीवपुद्गलाचे गमन झाले असते.
४. विरुद्ध कार्यपणामुळे हे अधर्मद्रव्याचे कार्य नव्हे.

विशेषार्थ - ज्या प्रमाणे गमनास उद्युक्त मत्स्यांना जल सहकारी मात्र आहे □ गमनाची शक्ती तर मत्स्यांचीच परंतु स्वयं गमन करतील तर जनामध्येच ते गमन करतात म्हणून पाणी हे सहकारी आहे. त्याप्रमाणे गमनास उद्युक्त सर्व जीवपुद्गलांना धर्मद्रव्य हे सामान्य सहकारी आहे □ गमन करण्याची योग्यता ही सक्रियत्व शक्तीमुळे जीवांची आणि पुद्गलांचीच आहे व हे गमनास उद्युक्त होतील तर धर्मद्रव्याच्या अस्तित्वात त्यांचे गमन होते. म्हणून धर्मद्रव्यास सहकारी, उदासीन (अप्रेरक) निमित्त म्हणतात. गमनासाठी अनुद्युक्त जीवपुद्गलांना ते जबरदस्तीने गमन करवीत नाही.

गतिनिमित्तता - हा धर्मद्रव्याच विशेष असाधारण गुण असून तो धर्मद्रव्याच्या अस्तित्वाचा बोध करून देतो. युगपत् गतिपरिणत सर्वच जीवपुद्गलांच स्थितिपूर्वक लकांतापर्यंत गमनास धर्मद्रव्याचे निमित्त आहे. कारण जेथे समस्त जीवपुद्गलांचे गमन आहे तेथे धर्मद्रव्य प्रसररूपाने आहेच.

सहकारीपणा - याचा अर्थ निमित्तमात्र असणे हा आहे. जीवपुद्गल स्वयं गतिरूपाने परिणत असताना धर्मद्रव्य सहकारी कारण आहे. याचा अर्थ धर्मद्रव्याच्या सद्भावांतच त्यांचे गमन होते एवढाच आहे. ते जुवपुद्गलांच्या गतिपरिणामास उत्पन्न करीत नाही.

तात्पर्य - धर्मद्रव्य हे आत्मस्वभावापासून भिन्न आहे, ते जीवाचे गमन करवीत नाही. म्हणून त्याच्या निमित्ताधीनतेचे विकल्प सोडून स्वाश्रयाने धर्मसाधनेचा पुरुषार्थ करावा.

अधर्मद्रव्याचे लक्षण

ठाणजुदाण अधम्मो पुग्गलजीवाण ठाणसहयारी ।

छाया जह पहियाणं गच्छंता णेव सो धरई ॥ १८ ॥

स्थानयुतानां अधर्मः पुद्गलजीवांना स्थानसहकारी ।

छाया यथा पथिकानां गच्छतां नैव स धरति ॥ १८ ॥

अन्वयार्थ - (ठाणजुदाण पुग्गलजीवाण) स्थिर राहण्यास उद्युक्त शा जीवपुद्गलांना (ठाणसहयारी) गतिपूर्वक स्थितीमध्य सहकारी (अधम्मो) अधर्मद्रव्य आहे. (जह छाया पहियाणं) ज्याप्रमाणे छाया पथिकांना वाटसरूंना सहकारी आहे. (सो गच्छंता णेव धरई) तके अधर्मद्रव्य गमन करणाऱ्यांना थांबवीत नाही.

विशेषार्थ - ज्याप्रमाणे गमन करणारा वाटसरू थकल्या-भागल्यामुळे आश्रय घेईल तर वृक्षादिकाची सावलीत्याला सहकारी आहे □ स्थिर राहण्याची शक्ती तर त्याचीच. परंतु जर थांबले तर सावली आहे. म्हणून छायेला सहकारी म्हणतात, ती जाणाऱ्याला बलजबरीने थांबवीत नाही. त्याप्रमाणे गमन करताना स्थिर राहण्याची योग्यता तर सर्वच जीवपुद्गलांची. परंतु जर ते गमन करताना स्थितीला उद्यत असतील तर तेथे अधर्मद्रव्य सहकारी हे, ते बळजबरीने कोणास थांबवीत नाही.

स्थितिकरणता - गमनपूर्वक स्थितीमध्य सर्वच जीवपुद्गलांना अधर्मद्रव्य युगपत् सहकारी आहे. गमनपूर्वक स्थिती किंवा स्थितिपूर्वक गमन क्रियावान द्रव्यातच होतात. जीव आणि पुद्गल ही दोनच द्रव्ये क्रियावान आहेत. म्हणून धर्म-अधर्म या द्रव्याचा उपकार (निमित्तता) जीवपुद्गलासंबंधीच आहे. काल व आकाश यांना धर्म व अधर्मद्रव्याचे निमित्त नाही. युगपत् सर्व जीवपुद्गलांना स्थितीमध्य निमित्तता हा अधर्मद्रव्याच असाधारण गुण असल्यामुळे तो अधर्मद्रव्याचेच अस्तित्व सिध्द करतो. हे कार्य अन्य द्रव्याचे संभवत नाही *

सहकारीपणा - सहकारी याचा अर्थ जो धर्मद्रव्य प्रकरणात सांगितला आहे तोच तेथे आहे. निमित्तमात्र असणे. अधर्मद्रव्याच्या सद्भावातच त्याची स्थिती होते एवढाच त्याला अर्थ आहे. ते अधर्मद्रव्य गतिपरिणामाचा उत्पादक कर्ता नाही. जेथे जीवपुद्गलांचे गमनपूर्वक स्थिती आहे तेथे व तेवढे धर्मद्रव्य आहे, प्रसररूप आहे.

तात्पर्य - गाथा १७ प्रमाणेच अधर्मद्रव्य जीवापासून पृथक् जाणून स्वकार्यामध्ये आपले स्वातंत्र्य आहे असा निर्णय करावा. अधर्मद्रव्यासंबंधीचे विकल्प सोडावेत. पराधीनता सोडून विकारांचा व विकल्यांचा त्याग करावा. ॥ १८ ॥

आकाशद्रव्याचे लक्षण

अवगासदाणजोगं जीवादीणं वियाण आयासं ।

जेणं लोगागासं अलोगागासमिदि दुविहं ॥ १९ ॥

अवकाशदानयोग्यं जीवादीनां विजानीहि आकाशम् ।

जैनं लोकाकाशं अलोकाकाशमिति द्विविधम् ॥ १९ ॥

-
- * १. कालाणु व परमाणु (स्कंद मूल द्रव्य नसून तो परिणाम आहे त्यामुळे स्कंधाचा येथे विचार नाही.) एकप्रदेशी असल्यामुळे त्याचे हे कार्य असंभनीय आहे.
२. जीव संपूर्ण लोकात अव्यापक आहे, कारण तो लोकाच्या काही भागात राहतो. म्हणून हे कार्य जीवालाही संभवत नाही.
३. आकाश लोकात अव्यापक आहे, कारण तो लाकच्या काही भागात राहतो. म्हणून हे कार्य जीवालाही संभवत नाही.
४. विरुद्धपणाने हे धर्मद्रव्याचेही कार्य नाही.
-

अन्वयार्थ - (जीवादीणं) जीवादिक सर्व द्रव्यांना **(अवगासदाणजोगं)** सामान्य अवकाश देण्यास निमित्त **(जेणं आयासं वियाण)** जिनेंद्रप्रभूंनी सांगितलेले आकाशद्रव्य जमजावे. **(लोगागासं अलोगागासं इदि दुविहं)** ते लोकाकाश आणि अलोकाकाश असे दोन भागात विक्त आहे.

विशेषार्थ - प्रत्येक द्रव्य निश्चयाने आहे तर आपल्या प्रदेशातच परंतु आपल्याच प्रदेशात असतना आकाशाचा सद्भाव असतोच. म्हणून संपूर्ण जीवादी द्रव्यांना सर्वसाधारण अवगाह देण्यात कारणपणा हा आकाशाचा असाधारण धर्म आहे व तो आकाशाचा बोध करून देतो. हे एक लोकालोकव्यापक अतिविशाल द्रव्य असल्यामुळे हे अवगाह हेतुत्व देतो. हे एक लोकालोकव्यापक अतिविशाल द्रव्य असल्यामुळे हे अवगाह हेतुत्व (अवकाशदानहेतुत्व) आकाशाचाच धर्म आहे. अन्यसर्व द्रव्य आकाशएवढी विशाल नाहीत. म्हणून हे त्यांचे कार्य नव्हे. सर्वच द्रव्यांना सामान्य अवगाह देणे हे आकाशद्रव्याबाबतच शक्य आहे.

आकाशद्रव्य अखंड एकच असताना धर्मस्तिकाय व अधर्मस्तिकाय द्रव्यामुळे त्यामध्ये लोकाकाश अलोकाकाश असे बुद्धीने भेद केलेले आहेत. धर्म व अधर्म द्रव्य आहेत म्हणून तेथे जीव व पुद्गलाचा निवास आहे. अतएव त्यांना लोकाकाश संज्ञा आहे. एरवी हे भेद नाहीत. लोक आणि अलोकाचे स्वरूप पुढील गाथेत सांगणारच आहेत.

तात्पर्य - जीवद्रव्य आकाशामध्ये असेल तरी आकाशद्रव्यापासून पृथक् वेगळे आहे. दोहोंचे लक्षण वेगळे आहे. असे केवळ जाणावे. त्यासंबंधी रागबुओध्दी सोडावी व आत्मस्वरूपात सावधान असावे.

लोकाकाश आणि अलोकाकाशाचा स्वरूप

धम्माधम्मो कालो पुग्गलजीवा य संति जावदिये ।

आयासे सो लोगो ततो परदो अलोगुत्तो ॥ २० ॥

धर्मोधर्मो कालः पुद्गलजीवाश्च सन्ति यावतिके ।

आकाशे सो लोकस्ततः परतः अलोकुत्तकः ॥ २० ॥

अन्वयार्थ - (जावादिये आयासे) जेवढ्या आकाशामध्ये (धम्माधम्मो कालो पुग्गलजीवा य सन्ति) धर्म आणि अधर्म, काल, पुद्गल आणि जीव आहेत. (सो लोगो) तो लोक^१ होय. (तती परदो अलोग उत्तो) त्याच्या बाहेर अलोक सांगितला आहे.

विशेषार्थ - लोकाकाश - अलोकाकाश - एकाच अखंड आकाशद्रव्यामध्ये भेद कल्पनेचे मूळ कारण धर्मास्तिकाय अधर्मास्तिकाय आहेत. ज्या आकाशाच्या भागामध्ये जीवादी सर्वच द्रव्ये असतात तेवढ्या आकाशभागाला लोक म्हणतात आणि त्याबाहेर असीम असे केवळ मात्र आकाशच आहे, धर्माधर्मादिक द्रव्य नाहीत. त्यास अलोकाकाश म्हणतात.

---

१. धर्मादयः लोक्यन्ते यस्मिन् स लोकः । (सर्वार्थसिद्धि)

लोकाकाशाचे तीन भाग आहेत. १. उर्ध्वलोक, २. मध्यलोक व ३. अधोलोक. त्याचा आकार शिरविरहित कमरेवर हात ठेवून उभा असलेल्या पुरुषाप्रमाणे आहे. त्याला लांबी, रुंदी व जाडी आहे. त्याची उंदी १४ राजू रूंद्री दळाशी सात राजू, वर कमी होत होत सात राजूवर मध्यभागी १ राजू, नंतर वाढत वाढत १० ॥ राजूवर ५ राजू व नंतर कमी होत १४ राजूवर एक राजू मात्र आहे. जाडी सधवत्र सात राजू आहे. हा लोक १. धनोदधि वातलय २. घनवातवलय ३. तनुवातवलय य तीन वातवलायांनी वेष्टित आणि आश्रित आहे.

अनादिनिधती - ही लोकरचना अनादिनिध अकृत्रिम आहे. अमुक भागातच अमुक द्रव्यंनी रहावे ह्य इश्वरेच्छेला अनुसरून सृष्टीची उत्पत्ती झालेली नाही. न त्याचा कोणी रक्षक आहे, न नाश करमारा आहे. लोकांतील प्रत्येक पदार्थ स्वभावानेच प्रतिक्षण उत्पादव्ययघ्नौव्यत्मक असून हेच त्याचे अस्तित्व आहे. याच वस्तुस्वभावामुळे जगांतील घटनांची कार्यकारणरूप संगति सिध्द होते. त्यात नियामक कोणतीही इश्वरेच्छा नाही. सृष्टीक्रमाची पराधीनता किंवा ईश्वरकर्तृत्वाची सापेक्षता वस्तुस्वभावात नाहीच मुळी ती केवळ विकलपरूप आहे. याचा ऊहापोह न्यायग्रंथामध्ये सविस्तर केलेला आहे.

लोकाकाशाचे प्रदेश नियत असंख्यात आहेतद्ध धर्म, अधर्म व एक जीव यांचेही तेवढेच आहेत.

प्रश्न - असंख्यात प्रदेशी लोकामध्ये असंख्यात प्रदेशी धर्म, अधर्म व अनंत जीव, अनंत प्रदेशी पुद्गलस्कंध, काल कसे काय सामावू शकतात□

उत्तर - अवकाश देण्याचे, सामावून घेण्याचे सामर्थ्य तर आकाशाचे आहेच. ते कोणासही प्रतिबंध करित नाही. धर्म, अधर्म, शुद्ध सिद्धजीव व काल हे द्रव्य अमूर्त आहेत तसेच सूक्ष्म पुद्गल व जीव कणास रोकत नाहीत व कोणाकडून रोकले जातही नाहीत. तसेच पुद्गलामधील अवगाहशक्ती व सूक्ष्मत्व शक्तीमुळे अनंतानंत परमाणू व अनंत स्कंध लोकाकाशांत किंवा लोकाच्या काही भागात राहू शकतात. तयात बाधा यत नाही.

ही अवकाशदान योग्यता आकाशामध्ये आहे. म्हणूनच लोकामध्ये अनंत द्रव्याच अस्तित्व दिसून येते.

तात्पर्य - हा जीव लोकामध्य अहंकाराने प्रेरित होऊन नानाप्रकारचे नसत्या उठाठेवीचे विकल्प करतो व दुःखी होतो. लोक व द्रव्ये अनादिनिधन जाणून आकाशादि सर्व द्रव्यमध्ये माध्यस्थभाव ठेवावा. इष्टानिष्ट बुद्धी नसावी. ही समताबुद्धी मोक्षामार्गामध्ये साधक आहे, खऱ्या सुखाची जननी आहे. ॥ २० ॥

कालद्रव्यांचे स्वरूप व तयचे भेद

द्व्यपरिवट्टरूवो जो सो कालो हवेइ ववहारो ।

परिणामादिलक्खो वट्टणलक्खो य परमट्टो ॥ २१ ॥

द्रव्यपरिवर्तनरूपः यः स कालो भवेत् व्यवहारो ।

परिमामादिलक्षणः वर्तनालक्षणः परमार्थः ॥ २१ ॥

अन्वयार्थ - (जो द्व्यपरिवट्टरूवो) जो द्रव्याच्या परिवर्तनरूप आहे म्हणजे परिवर्तनात दिवस, घटका, पळ समयरूपाने निमित्त आहे आणि जो (परिणामादिलक्खो) परिणाम, क्रिया, परत्व-अपरत्व द्वारा लक्षित होतो-ज्ञात होतो (सो ववहारो कालो हवेइ) तो व्यवहारकाल होय. (य) आणि (वट्टणलक्खो परमट्टो) वर्तन-परिणमनामध्ये हेतुपणा - हे ज्याच सक्षण आहे. तो कालाणुरूप परमार्थकाल-निश्चयकाल-होय.

विशेषार्थ - परिणमनहेतुता - हे या गाथेत कालद्रव्याचे स्वरूप सांगितले आहे. संपूर्ण पदार्थ मात्र द्रव्यत्व सामान्यगुणामुळे प्रतिक्षणी परिणमन करतात. परिणमन करण्याची योग्यता ही प्रत्येक द्रव्याची स्वयंसिद्ध आहे. त्या परिणमनामध्ये हेतुता (साधारण-निमित्तता) हा कालद्रव्याचा असाधारण धर्म असून तो कालद्रव्याच गमक आहे. प्रत्येक द्रव्य स्वयं स्वभावाने परिणमन करित असता समय, घटका, दिवस आदि कालद्रव्याच्या परिणमनामुळे त्यामध्ये समिवशिष्टता येते, म्हणून कालाच्या समयादि पर्यायंच्या भाषेत ते परिणमन ज्ञान होते. एवढाच त्याचा अर्थ नाही. पदार्थांच्या परिणमनाच्या ज्ञानाबरोबर कलाविशिष्टता ही अवश्य लक्षात येतेच. या कलाविशिष्टतेमुळे कालद्रव्याचे अस्तित्व सिद्ध

होते. परंतु त्यासंबंधी कालिवशेषतेचा उपचार हा कालद्रव्याच्या पर्यायाचे अस्तित्व सिध्द करतो. कारण ज्यावर उपचर वा आरोप करण्यात येतो व ज्याचा उपचार करण्यात येतो दोन्ही वस्तु स्वरूपाने वास्तविक असल्या पाहिजेत. सर्वथा असत् वस्तूवर न उपचार करण्यात येतो, न असतचा उपचार केला जातो.

व्यवहार काल आणि निश्चय काल - प्रत्येक कालाणूचे हे दोन भेद विवक्षावश आहेत. असे समजू नये की काही कालाणू व्यवहाररूप आहेत व काही निश्चयरूप आहेत. अशी त्यांची मुळीच विभागणी नाही. समय, पळे, घटका, दिवस वगैरे व्यवहारकाल आहे. व्यवहारकाल म्हणजेच कालद्रव्यचे पर्याय. अमूर्त कालद्रव्याच्या पर्यायांचा बोध होतो. म्हणून त्या कालाच्या पर्यायांना व्यवहार काल महमतात. जसे व्याप्त प्रदेश उल्लंघून अनंतर प्रदेशावर मंदगतीने जाण्याचा जो परमणूचा परिणाम त्याद्वारा त्याशी समान्तर कालाच्या सूक्ष्म समय पर्यायाचे ज्ञान होते. म्हणून समय हा व्यवहारकाल आहे. तसेच इतर काल परिणामाबद्दल जाणावे.

पर्यायांचा आधार त्रिकाली द्रव्य असते. व्यवहारकालरूप पर्यायांचा जो त्रिकाली आधार तोच निश्चयकाल होय. वर्तनाहेतुत्व हा त्याच गुण होय. त्यामुळे कालद्रव्यच अस्तित्व सिध्द होते. त्याचे वर्णन पुढील गाथेत येणार आहे.

कालगणीतीचा आधार - द्रव्य□ क्षेत्र, काल किंवा भाव याच्या मोजणीमध्ये नियतता (Accuracy) येण्यासाठी परिणाम अतिसूक्ष्म अंतिम असावे लागते. तयावादराच मोजणी बरोबर होते. द्रव्यामध्य सूक्ष्म द्रव्य परमाणू आहे. परमाणूने व्याप्त आकाशभाग म्हणजे प्रदेश. हे क्षेत्र अपेक्षेने सूक्ष्मातिसूक्ष्म परिणाम होय. (हे पुढे २७ गाथेत सांगणार आहेत.) परमाणू द्रव्याचे मन्दगतीने अल्पतम अंतर तोडणे यासाठी लागलेला काल समय होय व हे कालाचे सूक्ष्म परिणाम होय. त्यालाच समय म्हणतात. गुणांची तरतमता अविभागप्रतिच्छेदांनी जाणल्या जाते. कालचा सूक्ष्मतम पर्याय समय सूत्र त्याद्वारा आवली पळे, घटका, दिवस, मास वर्ष आदी कालगणना करता येते.

काललब्धि - ज्याला शास्त्रामध्ये काललब्धि म्हटले आहे व त्यास सम्यक्त मुक्ती वगैरे कार्यात कारण मानण्यात आले आहे ती काललब्धि म्हमजे कालद्रव्याची परिणती नव्हे तर कार्य होण्याचा परिणाम म्हमजे स्वकाल. हीच काललब्धि होय. काललब्धीची वाट पाहावी लागत नाही. स्थावाच्या श्रयाने उपयगद्वारा रतननत्रयाची साधना करीत असता स्वकाल स्वयमेव प्राप्त होतो व तयाकाळी घडण्यायोग्य कार्यही घडतेच.

तात्पर्य - आपल्या ध्रुव स्वभावाचे ज्ञान करून त्याच्या आश्रयाचे परापासून भेदज्ञान करून उपयोगातून रागदिनिवृत्तीचा पुरुषार्थ करावयास हवा आहे व हे स्वाधीन आहे. कालाधीन किंवा पराधीन नाही ॥ २१ ॥

निश्चयकालाचे वर्णन

लोयायासपदेसे इक्केक्के जे ठिया हु इक्केक्का ।

रयणाणं रासिमिव ते कालाणू असंखदव्याणि ॥ २२ ॥

लोकाकाशप्रदेश एकैकस्मिन् ये स्थिता हि एकैकाः ।

रत्नानां राशिमिव ते कालाणवः असंख्यद्रव्याणि ॥ २२ ॥

अन्वयार्थ - (इक्केक्के लोयायासपदेसे) एका एका लोकाकाशाच्या प्रदेशावर (जे इक्केक्का कालाणू) जे एक एक कालाणू (रयणाणं हि ठिया) रत्नाच्या राशिप्रमाणे परस्परात न मिसळता पृतक स्थित आहेत (ते असंख्यद्रव्याणि) ते कालाणू असंख्य द्रव्ये आहेत.

विशेषार्थ - लोकाकाशाच्या प्रत्येक प्रदेशावर रत्नराशीप्रमाणे एक एक कालाणू पृथक पृथक स्थित आहे. लोकाकाशाचे जेवढे अजघन्योत्कृष्ट (मध्यम) असंख्यात प्रदेश आहेत तेवढीच कालाणूची संख्या आहे. त्यांना निश्चयकाल म्हणतात व तो व्यवहारकालचा (पर्यायाचा) आधार असून परिणमनहेतुता हा त्यांचा साधारण गुण आहे. ते कालाणू अपाआपल्या पर्याप्तद्वारा सर्वद्रव्याचा परिवर्तन निमित्ताने आहेत. ॥२२॥

द्रव्याचा उपसंहार आणि अस्तिकाय

एवं छब्मेयमिदं जीवाजीवप्पभेददो दव्वं ।

उत्त कालिवजुत्तं णायव्वा पंच अत्थिकाया दु ॥२३॥

एवं षड्भेदमिदं जीवाजीवप्रभेदतो द्रव्यम् ।

उत्कंकालिवयुत्कं ज्ञातव्वाः पंच अस्तिकायास्तु ॥२३॥

अन्वयार्थ - (एवंजीवाप्पभेददो) या प्रमाणे जीव आणि अजीव या भेदद्वारा (इर्द दव्वं छब्मेयं उत्तं) द्रव्ये सहा प्रकारची सांगितली आहेत. (दु कालविजुत्तं पंच) आणि त्यापैकी काल सोडून पाच द्रव्ये (अत्थिकाया) अस्तिकाया आहेत. (असे समजावे)

विशेषार्थ - प्रथम ज्याचे ९ अधिकारात निरूपण केले तो जीव आणि नंतर ज्याचे निरूपण केले ते पुद्गल, धर्म, अधर्म, आकाश, आणि काल अशी द्रव्ये सहा आहेत.

द्रव्यस्वभावसंक्षेप - १. यापैकी एक पुद्गल मूर्त असून शेष पाचही द्रव्ये सहा अमूर्त आहेत. संसारी जावास बंधामुळे उपचीराने मूर्त म्हणतात.

२. जीव आणि पुद्गल ही दोन द्रव्ये क्रियावीन आहेत. म्हणजे त्यामध्ये प्रदेशचंचलता व प्रदेश संक्रमणास परिणाम होतात. शेष चारही निष्क्रिय आहेत. त्यामध्ये क्रिया नाही.

३. सर्वच द्रव्ये प्रतिसमय परिणमशील आहेत.
४. द्रव्याची संख्या सहा ही नियत आहे. अवस्थित आहे. जाती सहाच आहेत. आणि प्रत्येकाची संख्या नियतच आहे.
५. या सहा द्रवापैकी जीव अनंतानंत आहेत, पुद्गल त्याहीपेक्षा अनंतपट अनंत आहेत. कालाणू असंख्यात आहेत, धर्म, अधर्म, व आकाश ही द्रव्ये प्रत्येकी एक एकच आहेत. ही त्यांची व्यक्ती (संख्या) देखाल अवस्थित आहे. त्यात न्यूनाधिकता होत नाही.
६. या सहा द्रवापैकी काल सोडून शेष पाच द्रव्ये अस्तिकाय (बहुप्रदेशी) आहेत. अर्थात कालाणू अस्तिकाय नाही.

ताप्त्यर्थ - या सहाही द्रवामध्ये जीव आपल्या चैतन्य स्वभावाने सर्व द्रव्यांपसून भिन्न असून आपल्या परिणमणाकरिता तो नेहमी स्वतंत्र आहे. म्हणून त्याच्या शुध्द स्वरूपाचा आश्रय घ्यावा. परद्रव्यासंबंधी राग व ममता सोडावी. त्यामुळे आकुलतेचा अभाव होईल, सुखाची प्राप्ती होईल. ॥२३॥

अस्तिकायाचे लक्षण

संती जदो तेणेदे अत्थीति भणंति जिणवरा जम्हा ।

काया इव बहुदेसा तम्हा काया य अत्थिकाया य ॥२४॥

सन्ति यतो तेन एते अस्तीति भणन्ति जिनावर यस्मात् ।

काया इव बहुदेशास्तस्मात् कायाश्व अस्तिकायाश्व ॥२४॥

अन्वयार्थ- (जदो)ज्याअर्थी (एदे सन्ति)ही द्रव्ये आहेत(तेण)म्हणून (अस्ति इति) अस्ति असे (जिणवरा भणंति)जिनेंद्र देव सांगतात.(य जम्हा काया इव बहुदेसा)आणि ज्याअर्थी शरीराप्रमाणे प्रदेशप्रचयात्मक, समूहरूप आहेत (तम्हा काया) म्हणून ते कायावान् आहेत (य अत्थिकाया) आर्थात ती द्रव्ये याप्रमाणे अस्तिकाय आहेत.

विशेषार्थ - द्रव्ये विद्वमान आहेत. म्हणून त्यांना अस्ति म्हणतात. तसेच शरीर ज्याप्रमाणे परमाणूंच्या पिंडरूपाचे आहे, प्रदेशसमूहरूप आहे त्याप्रमाणे जे अनेक प्रदेशांच्या समूहरूप आहेत त्यांना कायावान म्हणतात.

कालसहीत सर्वच द्रव्ये विद्वमान आहेत म्हणून अस्तिरूप अर्थात सद्रूप आहेत.

परंतु काल सोडून सर्वच द्रव्ये बहुप्रदेशी असल्यामुळे कायावानही आहेत. म्हणून ही पाच द्रव्ये अस्तिकाय आहेत.

कालद्रव्ये मात्र सद्रूप असून कायावान् (बहुप्रदेशी) नाही. अर्थात त्याला एकच प्रदेश आहे. एकापेक्षा अधिक प्रदेश नाहीत. म्हणून त्याची अस्तिकायात गणना नाही. ॥२४॥

द्रव्यांची प्रदेश संख्या

होती असंखा जीवे धम्माधम्मे अणंत आयासे ।

मुत्ते तिविह पदेसा कालस्सेगो ण तेण सो काओ ॥२५॥

भवन्ति असंख्या जीवे धर्माधर्मयोः अनंता आकाशे ।

मूर्ते त्रिविधाः प्रदेशाः कालस्यैको न तेन स कायः ॥२५॥

अन्वयार्थ - (जीवे धम्माधम्मे असंखा पदेसा होंति) एक जीवद्रव्य, धर्मद्रव्य आणि अधर्मद्रव्य यांचे असंख्यात प्रदेश आहेत. **(आयासे अणंत)** आकाशद्रव्याचे अनंत प्रदेश आहेत. **(मुत्ते तिविह पदेसा)** मूर्त पुद्गलाचे तीनही प्रकारचे संख्यात, असंख्यात, अनंतप्रदेश आहेत. **(कालस्स एगो)** कालद्रव्याचा एकच प्रदेश आहे. एकापेक्षा अधिक प्रदेश नाहीत. **(तेण सो काओण)** म्हणून तो कायावान नाही.

विशेषार्थ - अस्तिकायाचे स्वरूप सांगितल्यानंतर अस्तिकायपणा कसा हे सांगण्यासाठी प्रत्येक द्रव्यांच्या प्रदेशांची संख्या या गाथेत सांगितली आहे.

एक जीव, धर्म व अधर्म यांचे लोका आकाशाएवढे असंख्यात प्रदेश आहेत. धर्म- अधर्म तर संपूर्ण लोकाकाश व्यापून आहेत. एक विस्तारशक्तीमुळे केवळ समुद्घाताच्या लोकपूरणाप्रसंगी संपूर्ण लोकाकशाला व्यापतो. एरवी आपल्या संकोचविस्तार शक्तीमुळे प्रदेश न्यूनाधिक न होता आपल्या शरीरप्रमाण प्रदेशांची अवगाहना करून लोकाच्या असंख्याव्या भागामध्ये, तरीही असंख्यात प्रदेशात राहतो.

आकाशाचे प्रदेश अनंत असून ते लोक आणि अलोकात व्यापून आहेत.

शुध्द पुद्गल परमाणू एक प्रदेशाची आहे. परंतु स्कंदरूप पुद्गलचे मात्र व्दयगणुकादिकापासून अनंतानंत - परमाणुस्कंधापर्यंत अनंत परिणाम होतात. म्हणून स्कंद अपेक्षेने त्यांचे संख्यात असंख्यात अनंत प्रदेश. व्दयगुण स्कंधाचे दोन, त्र्यणुकाचे तीन.... असंख्यातपरमाणुस्कंधाचे असंख्यात, अनंत परमाणुस्कंधाचे अनंत असे प्रदेश आहेत. परमाणूंच्या अपेक्षेने प्रदेश सांगितले आहेत. परमाणु लोकाकाशाच्या एका प्रदेशात असतो. व्दयणुक स्कंध लोकाकाशाच्या एक किंवा दोन प्रदेशात असतो. याप्रमाणे अनंत परमाणूंचा स्कंद लोकाकाशाच्या

एका प्रदेशापासून तो असंख्यात प्रदेशामध्ये असतो. पुद्गलमध्ये सूक्ष्मत्व आणि अवगाहनत्व शक्ती असल्यामुळे तो परमाणूचा स्कंध देखील एकापासून असंख्यात प्रदेशात राहू शकतो. लोकाबाहेर नाहीत म्हणून अनंतानंत प्रदेशी स्कंधाची अवगाहना जास्तीत जास्त असंख्यात प्रदेशी आहे.

कलद्रव्याला द्रव्येक्षेने व पर्यायअपेक्षेने एकच प्रदेश आहे. तेथे बहुदेशीपणा उपचारानेही संभवत नाही. म्हणून तो कायावान नाही ॥२५॥

पुद्गल परमाणू कायवान कसा ?

एयपदसो वि अणू णाणाखंधप्पदेसदो होदि ।

बहुदेसो उवयारा तेण य काओ भणंति सव्वण्हू ॥ २६ ॥

एयपदसो वि अणू णाणाखंधप्पदेसदो होदि ।

बहुदेसो उवयारा तेण य काओ भणन्ति सर्वज्ञाः ॥२६॥

अन्वयार्थ - (एयपदसो वि अणु) एकप्रदेशी असून देखील परमाणु पर्यायरूपाने (णाणाखंधप्पदेसदो) नाना स्कंधरूप प्रदेशवान होतो त्यामुळे (बहुदेसी) बहुप्रदेशी होतो. (तेण) म्हणून (सव्वण्हू उवयारा काओ भणंति) सर्वज्ञ भगवान त्याला उपचाराने कायवान् म्हणतात.

विशेषार्थ - पुद्गलाचा परमाणू द्रव्यरूपाने एकप्रदेशीच आहे. परंतु अनेक प्रकारच्या स्कंधामध्ये तो बध्द होऊ शकतो. म्हणून पर्यायरूपाने त्याला उपचाराने कायवान म्हणतात. कालाणु मात्र पर्यायरूपाने सुध्दा स्कंधरूप होत नाही. म्हणून तेथे उपचारानेही बहुप्रदेशीपणा संभवत नाही. ॥२६॥

प्रदेशाचे लक्षण

जावदियं आयासं अविभागीपुग्गलाणुउट्टद्धं ।

तं खु पदेसं जाणे सव्वाणुट्टाण दाणरिहं ॥ २७ ॥

यावतिकं आकाशं अविभागीपुद्गलाण्वष्टब्धम् ।

तं खुल प्रदेशं जानीहि सर्वाणुस्थानदानर्हम् ॥ २७ ॥

अन्वयार्थ - (जावदियं आयासं) जेवढा काही आकाश भाग **(अविभागीपुग्गलाणुउद्धदं)** अविभागी पुद्गलपरमाणूने व्यापलेला आहे. **(खु तं पदेसं जाणे)** तोच प्रदेश समजा आणि तो प्रदेश समजा आणि तो प्रदेश **(सव्वाणुद्वाणदाणरिंहं)** सर्व परमाणूंना अवकाश देण्यास समर्थ आहे.

विशेषार्थ - लहानात लहान असे परमाणुद्रव्य आहे व ते जेवढ्या आकाशाच्या भागाला व्यापते त्याला पुरदेश म्हणतात. हे द्रव्याचे प्रदेश मापण्याचे सूक्ष्म परिणाम होय.

या लोकाकाशाच्या एका प्रदेशात धर्म, अधर्म द्रव्यांचा एकेक प्रदेश, एक कालाणु, एक किंवा अनंत अहद्ध अणु, नाना परणामूंचे सूक्ष्म स्कंध राहतात. नाना जीवही त्या एका प्रदेशाला आपल्या अवगाहनेद्वारा व्यापतात. म्हणून त्याला सर्व द्रव्यांना अवकाश देण्यायोग्य म्हटले आहे. ॥ २७ ॥

याप्रमाणे प्रथम अध्ययामध्ये अजीवाधिकार सामाप्त झाला.

द्रव्य	प्रदेश	संख्या	कोठे राहतात		भाववान/ क्रियावान	मूर्तअमूर्त	विशेषगुण
जीव	मध्यअसंख्यात	अनंतानंत	समस्त लोकाकाशात एकजीव लोकाकाशात असंख्यात प्रदेशाततत तरीही असंख्याताव्य भागात	अस्तिकाय	भाववान/ क्रियावान	स्वरपाने अमूर्त संसारात व्ययवहाराने मूर्त	चेतना म्हणजे इ ज्ञान-दर्शनसुख वीर्य वगैरे
पुद्गल	एक, संख्यात असंख्यात (अणु) अनंत (स्कंध)	जीवाच्या अनंतपर	लोकाकाशाच्या एक ते असंख्यात प्रदेशात		भाववान / क्रियावान	मूर्त	स्पर्श, रस, गंध वर्ण वगैरे
धर्म	लोकप्रमित असंख्यात	एक	संपूर्ण लोकाकाशांत		फक्त भाववान	अमूर्त	गतिहेतुत्व वगैरे
अधर्म	--- ---	--- ---	--- ---		--- ---	--- ---	स्थितिहेतुत्व इ.
आकाश	अनंतानंत	--- ---	लोक-अलोकांत	--- ---	--- ---	अवगाहनहेतुत्व इ.	
काल	एक	लोकप्रमित असंख्यात	लोकाच्या एका अस्ति पण प्रदेशांवर एक अकायदान	--- ---	--- ---	वर्तनाहेतुत्व वगैरे	

अजीवाधिकाराचा सारांश

ज्यामध्ये चेतनेचा अभाव आहे ते अजीवद्रव्य होय. अजीवद्रव्याचे पुद्गल, धर्म, अधर्म, आकाश आणि काल असे पाच भेद आहेत. त्यापैकी पुद्गलद्रव्य स्पर्शरसगंधवर्णांनी सहित आहे.. म्हणून ते रूपी असून शब्द, बंध, स्थूल सूक्ष्म, आकार, छाया, चांदणे व ऊन हे पुद्गलाचे स्कंधरूप पर्याय ओहत. उरलेली चार अजीव द्रव्ये स्पर्शादिकांनी रहित असल्यामुळे अमूर्त आहेत. तसेच ती निष्क्रिय आहेत.

जीवपुद्गल स्वयं स्वभावाने गमनशील व स्थितीशील आहेत. त्यांच्या गमनात व स्थितीत हेतुता, निमित्तपणा हा अनुक्रमे धर्मद्रव्य व अधर्म द्रव्याचा विशेष गुण आहे. त्यावरून त्यांचे अस्तित्व सिद्ध होते. संपूर्ण द्रव्यांना साधारण अवगदाह देण्यामध्ये निमित्तपणा हा आकाशाचा विशेष गुण आहे. त्यामुळे आकाशाचे अस्तित्व सिद्ध होते.

जीव धरून एकूण सहा द्रव्ये आहेत. त्यापैकी काल सोडून शे, बहुप्रदेशी असल्यामुळे अस्तिकाय आहेत. काल एकप्रदेशी असल्यामुळे विद्यमान आहे, तरीही कायवान नाही. पुद्गलाचा परमाणू एकप्रदेशी असला तरीही पर्यायरूपाचे स्कंधरूप होऊ शकतो म्हणून पुद्गलद्रव्य उपचाराने कायवान आहे.

या सहा द्रव्यांच्या समूहाला विश्व म्हणतात. विश्वातील प्रत्येक पदार्थ आपल्या द्रव्यक्षेत्रकालभावांनी, गुणपर्याय्यांनी अन्य सर्व द्रव्यांपासून सर्वथा पृथक आहे. ती द्रव्ये स्वभावानेच अनादिकाळापासून विद्यमान असून अनंत-काळ विद्यमान राहणार आहेत. त्यांचा, या विश्वाचा कोणी उत्पादक, रक्षक किंवा संहारक नाही. त्यातील वस्तुवस्तुमध्ये तत्त्वतः कोणत्याही प्रकारचा संबंध नाही. प्रत्येक द्रव्य स्वतःचे कार्य करते. ते अन्य द्रव्याचे कार्य करीत नाही□ करते अशी अज्ञानीची मान्यता असते त्यामुळे तो परद्रव्यामध्ये रागद्वेष करतो व दुःख भोगत संसारात परिभ्रमण करतो. जीव आणि अजीवातील स्वभावभेद जाणू सवपरभेदविज्ञानाने आत्म्यास वेगळे जाणून त्याचे ग्रहण करावे. परामधील आसक्ती, राग सोडून उदासीन व्हावे व आपल्या ज्ञानानंदरूप स्वभावाची प्राप्ती शुद्धोपयोगाच्या पुरुषार्थाने करून घ्यावी.

याप्रमाणे प्रतिज्ञा केल्याप्रमाणे जीव आणि अजीवाचे वर्णन केले. परंतु त्यांचेच अवस्थाविशेष म्हणजे आस्रवबंधादी तत्त्वे आहेत. त्यांचे स्वरूप जाणून घेणे आवश्यक आहे. कारण त्याशिवाय स्वपरभेदविज्ञानामध्ये स्पष्टता व निर्दोषता येत नाही. म्हणून दुसऱ्या अध्यायामध्ये आस्रवादिक सात पदार्थांचे वर्णन करणार आहेत.